

प्रस्तावना

॥ प्र स्त व न ॥

हेतुलिङ्गीषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् ।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुद्धे यं पितामह ॥
सोऽनन्तपारं त्रिस्कंधमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुद्धे तन्मना मुनिः ॥

- च. सू. ।

हेतू, लिंग व औषध या त्रिस्कंधाचे अमर्याद आयुर्वेद ज्ञान रोगी व स्वस्थ या दोघां करीताही अत्यावश्यक असलेले, सनातन, दीर्घकाळ टिकणारे आणि पुण्य कारक असे ब्रह्मदेवाने ज्या प्रमाणे समजावून दिले त्या प्रमाणे उत्तम बुद्धी असलेल्या मुनिंनी तन्मयतेने ताबडतोब जाणून घेतले.

स्वस्थ व्यक्तिचे स्वास्थ्यरक्षण व्हावे व रोगी व्यक्तिच्या विकाराचे प्रशमन व्हावे या उद्दिष्टासाठी अतिउपयुक्त असे हे त्रिस्कंध, त्रिसूत्र आयुर्वेदाचे हेतू, लिंग, औषधांचे ज्ञान म्हणजे शाश्वत असा स्वास्थ्यपथच होय. हजारो वर्षांपासून आयुर्वेदाच्या या उद्दिष्टासाठी त्याचे अनुसरण होत आले आहे. आज एकवीसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरही त्याची उपयुक्तता प्रकर्षाने जाणवत आहे. ' रोग टाळणे हे रोग बरा करण्यापेक्षा सोपे आहे ' हे एकवीसाव्या शतकातील आरोग्याचे सूत्र व घोषवाक्य राहिले. अनेक दुःचिकित्स्य व्याधींची होणारी वाढ हे त्याचे प्रमुख कारण आहे. या रोग टाळण्याच्या उद्दिष्टात आयुर्वेदाचे योगदान नेहमीच अग्रक्रमाने राहिले आहे आणि शाश्वत राहणार आहे. निदानपरिवर्जन या संकल्पनेस आयुर्वेदात चिकित्सेइतकेच महत्त्व दिलेले आहे.

संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ।

सु. उ. ।

कारणातून कार्याची उत्पत्ती होते व कारणातील गुण कार्यात आढळतात हा पदार्थ-

विज्ञानातील सिध्दांत, हेतू व लिंग यांच्या बाबतीत विचार्य आहे. येथे कारण अर्थात् आहारविहारदिंचे अपथ्य व कार्य म्हणजेच लक्षणसमुदाय असा व्याधी होय. घडलेल्या अपथ्यातील गुणाधिक्यानुसार त्या त्या दोषांचा त्या त्या विशिष्ट गुणांनी प्रकोप होतो. हे प्रकृपित दोष दुष्यांशी समूर्च्छना करून रोगाची उत्पत्ती करतात अशी थोडक्यात व्याधीसंप्राप्ति सांगता येते. संहिता ग्रंथामध्ये म्हणूनच व्याधीच्या, निदान, संप्राप्तिचा उल्लेख एकत्रित आढळतो. ग्रंथोक्त हेतुपैकी रुग्णांबाबतीत घडलेल्या हेतूंची संख्या, प्रमाण व सातत्य उत्पन्न व्याधीचे बल निश्चित करण्यास - बलसंप्राप्तिच्या ज्ञानार्थ उपयुक्त ठरते. जे पर्यायाने चिकित्सेसाठी अत्यावश्यक आहे. म्हणूनच हेतू, लिंग व औषध हे त्रिस्कंध परस्परांवर अवलंबून आहेत व प्रत्येक स्कंधाच्या ज्ञानाचा उपयोग इतर स्कंधांसाठी अत्यावश्यक आहे हे सुस्पष्ट होते.

व्याधि परिक्षेचे साधन असलेल्या निदान, पूर्वरूप, रूप, उपशय, संप्राप्ति - या निदानपंचकाचा समावेशही त्रिस्कंधात होतो. निदान अर्थात् हेतू, पूर्वरूप व रूप म्हणजेच लिंग व त्या लक्षण प्रत्यक्षावरून अनुमानज्ञेय अशी संप्राप्ति होय. उपशयाचा समावेश लिंग व औषध या दोन्ही स्कंधात केलेला आहे. वर उल्लेखिल्या प्रमाणे निदानपरिवर्जन व सर्व अपथ्यअवरोध म्हणजेही औषधस्कंध होय हे स्पष्ट होते.

निदानपंचक - रोग निदान या विषयातच गेली अनेक वर्षे सातत्याने पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमासाठी अध्यापन करित असतांना, आयुर्वेद वाचस्पती (एम.डी. रोगनिदान विकृती विज्ञान) या विषयासाठी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतांना तसेच संबंधीत तीन महाविद्यालयांची संलग्न रुग्णालयात रुग्णसेवेचे काम करित असतांना वरील सर्व बाबींचा अधिक अभ्यास व प्रत्यक्षानुभव होत गेला. या सिध्दान्तांचे पुनर्प्रत्यय रुग्णपरीक्षेतून हात राहिले.

या सर्वांचेच एकत्र संकलन व त्याचा विशेष अभ्यास व्हावा असे वाटले. रुग्णनिवड, निरीक्षणे व निष्कर्षासाठी सौकर्य व्हावे म्हणून अन्नवह स्त्रोतसासंबंधीत दुष्टीलक्षणे व व्याधीच्या ग्रंथोक्त व वर्तमानकालीन हेतूंचा विकल्प संप्राप्तिनुसार अभ्यास करण्याचे निश्चित केले.

आहार, विहार, व्यवसाय, व्यसनादि व्याधीहेतुंमध्ये आहार या मुख्य हेतुचा संबंध अन्नवह स्त्रोतसाशी आहे. आहार सेवनाच्या नियमांचे पालन न करता आहार सेवन करणे हा हेतू बहुतांशी रुग्णामध्ये आढळतो. तसेच विशिष्ट गुणात्मक व रसात्मक आहार्य द्रव्यांचा हीन, मिथ्या व अतीयोगादि, हेतुही विशेषत्वाने आढळतात. या कारणामुळेच अन्नवह स्त्रोतसाच्या व्याधिंच्या रुग्णांचे प्रमाण अधिक आहे. या स्त्रोतसाची दुष्टिलक्षणे बहुतांशी रुग्णामध्ये आढळतात. अन्नवह स्त्रोतसात' अन्नगृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ' या क्रियांद्वारे अन्नपरिणमनाचे कार्य होत असते व सार भागापासून रसादि सप्तधातूंचे पोषण होत असते. त्यामुळे सप्तधातूंच्या व्याधीत, खवैगुण्यातही ' आहार ' या हेतुचा विचार आधिक्याने होतो. या स्त्रोतसावर अन्नपरिणमनाच्या कार्याचा ताण सतत असतो. स्त्रोतदुष्टीच्या विविध हेतूंचे सातत्याने सेवन घडल्यास अन्नवह स्त्रोतसात खवैगुण्य, कार्यतः दुष्टि व कालांतराने अवयवतः दुष्टि विविध लक्षणे व व्याधीच्या स्वरूपात आढळते.

काळानुसार हेतूंचे स्वरूपही बदलत जाते. आहार्य द्रव्यात भर पडत जाते. जसे चरकादि ग्रंथात उल्लेख नसलेली टॅमेटो, शेंगदाणे सोयाबिन या सारखी द्रव्ये आज नित्य आहारात समाविष्ट आहेत. तसेच आहार्य द्रव्यांवरील संस्कारांचे स्वरूपही बदलते आढळते. पदार्थ टिकवून ठेवण्यासाठी त्यात काही रासायनिक जतनके मिसळली जातात. वेळेची कमतरता भरून काढण्यासाठी झटपट तयार होणारे अन्न पदार्थ डब्यातून, पाकिटातून सहज उपलब्ध आहेत. व वापरलेही जातात. परंपरागत वरण-भात, भाजी-पोळी, ऐवजी पावभाजी, पिझ्झा सारखे आंबवून केलेले, विदाहीत्व निर्माण करणारे पदार्थ सर्रास सेवन केले जात आहेत. हॉटेलमध्ये जेवण्याचे प्रमाण वाढले आहे. घरीही हॉटेल सदृश्य पदार्थ बनवून खाण्याचे प्रमाण वाढते आहे. भोजनाला रुची आणण्यासाठी बाजारात उपलब्ध कटु, अम्ल, लवण, रसात्मक, सतैल लोणची, पापड या सारखे पदार्थ अधिक प्रमाणात वापरले जात आहेत. लिंबू सरबत, आंब्याचे पन्हे, पियुषा सारख्या पेयांची जागा आता तयार रासायनिक सरबते, बाटलीबंद शितपेये यांनी घेतली आहे. मैदा, वनस्पती तूप (जे आज काल कोणत्याही उपलब्ध पाम, सरकी, सुर्यफूल इ. खाद्यतेलापासून बनवले जाते), तसेच अशी खाद्य तेले, रिफाईंड तेले यांचे आहारातील प्रमाण वाढले आहे. बेकरी उत्पादने, टिकःरूपणा साठी तळण्याची प्रक्रिया केलेले वेफर्स, चिवडा, फेरसाप सारखे पदार्थ अधिक खाल्ले जात आहेत.

आजच्या जाहिरातीच्या युगात व दूरचित्रवाणी सारख्या व्यापक प्रसार माध्यमांमुळे शरीराला अपायकारक अशी अनेक उत्पादने गृहकांना भूल घालीत आहेत. त्यांचा वाढता खप हाच आज व्यापक रोगहेतू स्वरूपात आव्हान देऊन उभा आहे. हीन मिथ्या अतीयोगाने असात्म्येन्द्रियार्थ संयोगात्मक असे हेतू आज बहुतांशी व्यवितंकडून वरचेवर घडत आहेत. या आहार्य पदार्थांचा परिणाम मुख्यत्वे अन्नवह स्रोतसावर अग्निवैगुण्यस्वरूप व नंतर पर्यायाने अन्य स्रोतसांच्या व्याधिउत्पत्ती स्वरूप रूग्णात आढळत आहे. आहार-विधिविशेषायतनाचे पालन न करता आहार सेवन सर्रास होत आहे. दही, पनीर इत्यादी अपथ्यकर पदार्थ, दुध आणि मासे, दुध आणि फळे या पासून बनविलेले मिल्कशेक, फ्रूटसॅलड, शिकरणा सारखे संयोगविरुद्ध पदार्थ यांचे सेवन शास्त्राच्या अज्ञानामुळे रूग्णांकडून घडत आहे. भोजन सेवन विधिही बदलत आहे. चरकाचार्यानुसार भोजनविधि असा आहे -

तत्रेदमाहारविधि विधानमराश्रणामातुराणं चापि केषंचित् काले प्रकृत्यैव हिततमं
भुञ्जानानां भवति-उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत्, जीर्णं, वीर्यविरुद्धम्, इष्ट देशे, इष्ट
सर्वामकरणं, नातिद्रुतं, नातिविलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन्, तन्मना भुञ्जीत,
आत्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ।

च.वि. ।

चरकाचार्याने अष्टआहारविधिविशेषायतनाच्या वर्णनानंतर आहार विधीचे वर्णन केले आहे. निरोगी व रोगी व्यक्तीनी आहार योग्य काली, योग्य गुणांनी युक्त हिततम असाच घ्यावा. भोजन उष्ण, स्निग्ध, योग्यमात्रेत, पूर्वीचा आहार पूर्ण पचल्यानंतर वीर्य अवरुद्ध, इष्ट जागी, सर्व आवश्यक उपकरणांसहित घ्यावे. अन्नसेवन फार जलद व अती हळू ही नसावे. तसेच जेवतांना बोलणे, हसणे टाळावे. तन्मय होऊन सम्यक् आहाराचे सेवन करावे.

याचे पालन आज क्वचितच होते. जेवतांना चर्चा, हास्यविनोद तर नेहमीचेच पण अनेक घरातून भोजन दूरचित्रवाणी संचासमोर रहस्यमय, हाणामारी, खून असलेल्या मालिका अन्यथा विकृत हावभावांसहित असलेली उडती नृत्यगीते पहातांना होते हे कितपत योग्य आहे ? दुपारच्या भुकेच्यावेळी थंडगार पोळीभाजीचा उबा व रात्री भूक तितकीशी

नसतांना पूर्णभोजन व लगेच झोप हे ही अयोग्यच. समारंभातील जेवणावळी, पध्दतीच भोजन इत्यादि भोजनसेवनाच्या योग्य नियमात बसणे अशक्यच । असे अनेक हेतू आहार द्रव्ये, पदार्थ व सेवनाच्या बाबतीत नित्य घडणारे आढळतात.

बदलत्या आहाराबरोबरच बदलते बिहारहेतुही लक्षात घ्यायला हवेत. हवेतील प्रदुषण व ध्वनिप्रदुषण वाढते आहे. ध्वनिप्रदुषणाचा मनावर व त्यामुळे शरीरावर अगदी ह्रदोगापयंत होणारा परिणाम पाश्चात्य वैद्यकाने आज सिध्द केला आहे. आयुर्वेदाने शब्द या विषयाचा श्रवणेंद्रियाशी होणारा मिथ्या व अतीयोगस्वरूप असात्म्येन्द्रियार्थ संयोग या हेतुचे वर्णन हजारो वर्षापूर्वी करून ठेवलेले आहे. व्यवसायांचा हेतूस्वरूप विचार चरकाचार्याने केलेला आहे. सततातुरत्व हे काही व्यावसायिकांत आढळते हे स्पष्ट केले आहे.

सदाऽऽतुराः श्रोत्रियराजसेवका स्तथैव वेश्यासहपण्यजीविभिः ।

- च. सि. ॥

श्रोत्रिय, राजसेवक, वेश्या, वाणिज्य व्यवसायी हे नेहमी व्याधिग्रस्त आढळतात व त्याचे सामान्य हेतू वर्णिले आहेत.

सदैवं ते ह्यगतवेगनिग्रहं

समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।

अकालनिर्हासविहारसेविनो

भवन्ति येऽन्येऽपि सदाऽऽतुराश्च ते ॥

- च.सि. ॥

या व्यावसायिकांना व्यवसायाच्या निमित्ते नेहमीच मलमूत्रादिंचे आलेले वेग थोपवून धरावे लागतात. योग्य वेळी भोजन सेवन होत नाही. अकाली मलमूत्रत्याग केला जातो. तसेच दिनक्रमातील अन्य नित्यक्रमही योग्य वेळी होत नाहीत. हे हेतू ज्या अन्य व्यावसायिकांच्या बाबतील घडतात ते ही नेहमी रोगग्रस्त आढळतात. आज ही चरकाचार्यांच्या या वर्णनाची सत्यता अनेक रुग्णांतील व्यवसायजनित हेतुंच्या रूपाने पटते.

सद्युगातील व्यवसायाचे स्वरूपही सतत बदलते, अधिक यांत्रिक व अतसे आहे. पूर्वी बाराबलुतेदारांपुरते मर्यादित असणारे व्यवसाय आज असंख्य व भिन्न-भिन्न प्रकारांचे आढळतात. या व्यवसायांत प्रत्यक्ष करावे लागणाने काम व ज्या वातावरणात हे काम केले जाते त्याचा परिणाम व्यक्तिवर होतच असतो. कारण आठवड्यातील पाच सहा दिवस रोज सात-आठ तास किंवा त्याही पेक्षा अधिक काळ वर्षानुवर्षे व्यक्ति एखादे काम करीत असेल तर त्याच्या परिणामस्वरूप विशिष्ट दोषप्रकोप होऊ शकतो. कारण येथे हेतुंचे प्रमाण व सातत्य दोन्ही अधिक आहेत. त्यातून हा व्यवसाय वेगवेगळ्या बदलत्या वेळातील पाळ्यांमध्ये (शिफ्ट ड्यूटी मध्ये) करावा लागत असेल, रात्री जागरण व त्यामुळे अयोग्य वेळी दिवास्वाप हा हेतू घडत असेल तर त्यांच्या बाबतीत व्याधि उत्पत्तीचे प्रमाणही वाढते. अन्नवह स्त्रोतसासंबंधी व्याधि ही या व्यक्तित्ताच्या बाबतीत अधिक आढळतात. वरील हेतुंबरोबरच अवेळी व अयोग्य आहारसेवन हा हेतू त्यांच्या बाबतीत मुख्यत्वे घडतो. जे व्यवसाय उष्णतेसमीप आहेत उदा. - बॉयलर, भट्टी, इंजिनाजवळ काम करणा-या व्यक्ति, आचारी, एकत्र कुटूंबातील चुलीपाशी अधिककाळ काम करणारी गृहिणी, आतपसेवन हेतू घडणारे फिरत्या विक्रेत्यांसारखे व्यवसाय तसेच रासायनिक द्रव्यांशी संबंधित व्यवसाय या मध्ये पित्तप्रकोप हेतू घडतात. अशा व्यक्तित्तांना अग्निवैगुण्य व अन्नवहस्त्रोतसाचे व्याधि आधिव्याने होतात असे आढळते.

आजच्या जलद जेट युगात मानसिक भावांचा विचारही प्रकर्षाने होणे आवश्यक आहे. ' थांबला तो संपला ' या न्यायाने स्पर्धा बलवत्तर होतात. अगदी वय वर्षे दोन अडीच तीन वर्षांपासून - शाळा प्रवेशापासून व्यक्तित्ताच्या आयुष्यात या स्पर्धेचा शिरकाव होतो तो आजन्म सोबत्याच्या स्वरूपातच । या स्पर्धेचे मानसिक ताणतणाव तसेच चिंता, भय, ईर्ष्या, क्रोध या मानसभावांचे परिणाम वेळोवेळी व्यक्तित्ताला भोगावे लागतात. म्हणूनच सुश्रुताने अजीर्ण हेतुंमध्ये यांचा उल्लेख विशेषत्वाने केलेला आहे.

ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन ।

प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ।।

या मानस भावानी पीडीत व्यक्तने सेवन केलेल्या अन्नाचे सम्यक् परिणमन हात नाही. आमोत्पत्ति व त्यातून अन्य व्याधिंची उत्पत्ती असा क्रम आढळून येतो. मानसिक ताणांमुळे अधिक मात्रेत आहार सेवन काहीवेळा होते. म्हणूनच रुग्णांमध्ये हेतूंचा मागोवा घेतांना त्याचा स्वभाव, त्याच्यावर असलेले कौटुंबिक, व्यावसायिक, सामाजिक व वैयक्तिक तणाव तणाव यांचा विचारही गाभिर्याने होणे आवश्यक आहे.

या वाढत्या मानसिक ताणांमुळे व्यसनांचे प्रमाणही वाढते आहे. चहा, कॉफी, सुपारी, तंबाखू, मद्य, अंमली पदार्थ इत्यादींची व्यसनाधिनता आढळते. व्यसने विषसमान गुणांची व पित्तप्राधान्य दोषप्रकोप करविणारी असतात यामुळे विदाहीत्व होऊन अग्निवैगुण्य निर्माण होते. व्यसनांचाही हेतूंमध्ये समावेश अनिवार्य आहे.

या सर्वच कारणांचा रुग्णानुरूप विवेचनात्मक स्वरूपात अभ्यास व्हावा हा हेतू विषय निवडतांना होता. ग्रंथोक्त हेतू व वर्तमानकालिन हेतूंचा परस्पर संबंध, गुणात्मक वा संयोग-संस्कारात्मक सारखेपणा तपासून पहावा, त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास व्हावा, या हेतूंचे व्याधिकर्तृत्व अधिक सुस्पष्ट रितीने मांडण्याचा प्रयत्न व्हावा हा उद्देश विषय निवडतांना मनात होता. तसेच हेतूंच्या गुणांनीच दोषांचा गुणात्मक प्रकोप होतो हा विकल्प संप्राप्तितील अंशांश कल्पनेचा, प्रकोपातील तरतमतेचा विशेष अभ्यास व्हावा हा ही हेतू होता. या विशिष्ट दोषप्रकोप गुणांमुळे रुग्णांमध्ये काही विशिष्ट लक्षणे निर्माण होणे शक्य आहे. एकाच व्याधिच्या अनेक रुग्णांत हेतू व लक्षणांचा तुलनात्मक अभ्यास करून काही उपयुक्त निष्कर्ष काढता येईल हा ही उद्देश या विषय निवडीसंदर्भात होता.

थोडक्यात आप्तोपदेश, प्रत्यक्ष व अनुमान या चरकोक्त त्रिविध परीक्षांच्या सहाय्याने अन्नवह स्त्रोतसाच्या दुष्टी लक्षणांच्या व व्याधिंच्या ग्रंथोक्त व वर्तमानकालीन हेतूंचा रुग्णांमध्ये विकल्प संप्राप्तीनुसार अभ्यास करून त्याचे निष्कर्ष पडताळून पहाण्याचे ठरविले. इतर स्त्रोतसांच्या व्याधीतही असा अभ्यास करण्याचे मार्गदर्शन अन्य स्नातकांना मिळावे व या सा-याचाच उपयोग आयुर्वेदशास्त्र प्रबोधनार्थ तसेच स्वास्थ्य रक्षण व व्याधिपरीमोक्षणासाठी व्हावा या व्यापक उद्देशाने सदर विषयाची निश्चिती केली.